

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.245

UDK 316.74:2

Primljeno: 22. 09. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Enes Pašalić

AKADEMSKI GLAS SA MARGINE O EPOHALNIM DILEMAMA KOJE SUDBINSKI DIJELIMO

**(kritičko promišljanje o temama i priložima Zbornika radova sa
Naučnog skupa „Religija, politika, sekularizam“, Tuzla, 2020)**

Centar za kulturu i edukaciju „Logos“, Institut za religijska i društvena istraživanja i Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli organizovali su 2020. godine naučni skup „Religija, politika, sekularizam“ na kojem su učestvovali naučnici iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. Razmatranje historijske veze religije i politike, posredstvom razumijevanja sekularizacije, smisaono nas kontekstualizira u epohu moderne na čijim marginama se može očitati smisao i značenje povijesne sudbine BiH i njenih socijalnih, religijskih, konfesionalnih, nacionalnih i kulturnih subjekata. Od jedanaest priloga sa ovoga naučnog skupa samo jedan (Tadić, Šljivo 2020) eksplicite, i tri implicate (Krivak 2020, Pešić 2020, Hodžić 2020) kontekstualiziraju svoj predmet istraživanja u uži okvir zadane teme: „religija, politika, sekularizam“. Ostalih sedam priloga premda, teorijski i metodološki, van (auto)referencijalno osviješćenog epohalnog odnosa religije, politike i sekularizacije, osvjetljavaju aspekte predmetne problematike na svoj način i katkad iz sasvim neočekivanih rakursa.

Ključne riječi: religija; politika; sekularizam; postsekularizam; moderna; postmoderna; smrt Boga; sveto; vjera; islam; kršćanstvo.

Centar za kulturu i edukaciju „Logos“ u saradnji sa Institutom za religijska i društvena istraživanja i Filozofskim fakultetom Univerziteta u Tuzli organizovao je 2. i 3. oktobra 2020. naučni skup „Religija, politika, sekularizam“ na kojem su učestvovali naučnici iz BiH, Hrvatske i Srbije. Prilozi sa ovoga skupa su štampani u posebnom broju časopisa za filozofiju i religiju Logos (br. 1, 2020, urednik Rusmir Šadić). Ovo je jedan od rijetkih pokušaja da se u BiH naučno sagledaju i objasne uzroci „povratka religije“ u javni prostor, kao i konsekvence (društvene, kulturne, religijske, političke) toga povratka, u kontekstu epohalnog odnosa religije, sekularizacije i politike.

Možda je prikladniji redosljed pojmova u nazivu skupa biti religija-sekularizacija-politika jer je sekularizacija ta koja povezuje druga dva pojma (religiju i politiku) otvarajući obzor onoga što je bio epohalno-povijesni novum koji nazivamo moderna (Kistner 2016: 92). Temelji modernog doba zasnivaju se na sekularizaciji koja konstituira taj epohalni (moderni) odnos religije i politike.

Razmatranje povijesne veze religije i politike posredstvom razumijevanja sekularizacije smisaono nas kontekstualizira u epohu moderne na čijim marginama se može otčitati smisao i značenje povijesne sudbine Bosne (BiH) i njenih socijalnih, religijskih, konfesionalnih, nacionalnih i kulturnih subjekata. Tek u tom povijesnom kontekstu, koji je još uvijek na djelu, mogu se razumjeti ne samo razlozi povijesnog povratka religije u javni prostor, nego i predočiti povijesno trajanje Bosne i njenih konstituenata, kao i (ne)umnost njihovih politika.

Ako se ovome nizu religija-sekularizam-politika doda pojam post-sekularizam, ili se pojam sekularizma dopuni određenjem „post“¹, jer je došlo do promjene modela sekularizacije kojimse izmijenila genetička distinkcija između religije i sekularnog (političkog), otvaramo horizont suvremenosti koji se naziva postmoderna i koja se otčitava kao raskrsnica moderne ili „multiple modernities“. Na toj postmodernoj raskrsnici susreću se zahtjevi za radikalnim odbacivanjem moderne i povratkom na predmoderne forme života izvorne tradicionalnosti koja stvara osjećaj sigurnosti, kao i tumačenje postmoderne kao radikalnog prekida sa „metanarativima progresa“ (Lyotard 2005), afirmacijom pluralizma „jezičkih igara“, ali i zahtjevi za očuvanjem emancipacijskog potencijala modernog sekularnog razuma (Habermas 2009: 102).

Da bi razumjeli ko smo i šta treba da radimo kako ne bismo skončali na „smetljištu povijesti“, moramo razumjeti povijesni okvir sopstvene egzistencije koja je upravo

---

¹ Prefiks „post“ u postsekularizmu ne treba shvatiti u temporalnom značenju nego kao kritičku svijest o relaciji sekularnog i religije. (Lahav 2019).

određena nizom religija-(post)sekularizam-politika u kojem ključno mjesto ima pojam sekularizacije kojim se legitimira moderno doba (Blumenberg 2004).

SEKULARIZACIJA

Sekularizam, u općeprihvaćenom značenju, je pogled na svijet koji u prvi plan stavlja svjetovno, materijalno, egoistično, kao nereligijsku alternativu religijskom načinu života, te kao takav pogled na svijet je ideologijska osnova sekularizacije, odnosno praktičnog posvjetovljenja socijalnog, kulturnog, a posebno političkog života u kojem religijsko gubi na značaju (Quack 2017: 2-4).

U osnovi pojma sekularnosti je izraz sekularno (ne-sveto) i njegovi derivati – sekularnost (odsustvo religijskog), sekularizam (pogled na svijet), sekularizacija (isključivanje religijskog) (Zuckerman, Shook 2017), kojima je u osnovi konstitutivni binarizam religijskog i sekularnog koji im daje značenje (Voogt 2020). Sekularno je u opoziciji sa religijskim, kao što je religijsko u opoziciji sa sekularnim. Sekularno se ne može tretirati kao koncept koji objektivno određuje vrijednosti i identificira neke objekte kao sekularne. On performativno efektuira funkcionalne relacije koje retroaktivno upućuju iz sekularnog u religijsko polje, i obratno (Voogt 2020). I religija i sekularno svoje značenje izvode iz ove opozicije. Ta opozicija se uzima kao konstitutivni aspekt moderne (Zuckerman, Shook 2017).

Razum je u osnovi samorazumijevanja i samoafirmiranja moderne i svojim kapacitetom generira istinu po sebi i za sebe. Dekartov Cogito, oslobođen diktata religije, je jemstvo samom sebi (Blumenberg 2004: 31). Epistemološki sekularizacija je odvajanje znanja i ideja od izvora zasnovanog na vjeri i uputa na samogeneriranje ljudskih kapaciteta rezonovanja (Kistner 2016)

Genealogija razumijevanja i primjene pojma sekularizacije može se svesti na tri bitna značenja:

1. Sekularizacija (lat. *saeculum*) označava period ovostranog vremena koji završava našom smrću i koji se razlikuje od onostrane vječnosti. Ova dihotomna struktura se izražava kroz opoziciju vječno-sekularno, transcendentno-imanentno, ovostrano-onostrano (Voogt 2020: 10);
2. Srednjovjekovno značenje sekularnog nije više suprotnost ovostranog-onostranog nego je kategorija primjenljiva na ovosvjetovne institucije i ljudsku aktivnost. Tako se razlikuju svećenici koji obavljaju svoju dužnost u svakodnevnicima ovoga života (sekularni) i svećenici koji se povlače iz svakodnevnice ovoga života u manastire (Voogt 2020: 11-13);

3. Moderno značenje sekularnog je jurističko-političko i odnosi se na razlikovanje crkve i klera u odnosu na politiku, prije svega državu. Država prisvaja crkveno, prvo imovinu, a onda i ostale izvedenice religijskog i crkvenog. Svjetovno, prije svega javni prostor politike i države, se distancira od religije. Religija postaje ne-svjetovna, a svijet oslobođen religijskog i crkvenog postaje svjetovan, profan i konačan (Voogt 2020: 14-21). Ova binarna opozicija religijskog i sekularnog se u 19. st. dodatno radikalizira i politizira.

Opozicioni pojmovni par religija-sekularno najčešće izražava jedno od ova tri značenja. Hermeneutika sekularnog treba da kroz ove tri dijadne opozicione strukture sekularnog-svetog, sekularnog-religijskog, sekularnog-crkvenog odgovori na pitanje kako se sekularizacijom iz polja (svijeta) svetog, božanskog, transcendentnog, spiritualnog prelazi u polje (svijet) ovosvjetovnog, imanentnog, vremenitog.

Ovaj binarni odnos religije i sekularnog ima tri modaliteta. Prvi, tranzicioni model sekularizacije ukazuje na mogućost transmisije religijskog u sekularno. Neko A je sekularizirano B ili učenje o spasenju je sekularizirano religijsko učenje o spasenju, što zagovaraju Lowith i Schmitt. Drugi model sekularizacije ukazuje na mogućnost prožimanja religijskog i sekularnog. Svjetovno se transformira u skladu sa duhovnim, što je temelj Hegelovog učenja. Treći, netranzicioni model ukazuje na mogućnost povlačenja (degradacije, razčarenja, potiskivanja) religijskog i pojave sekularnog, a da uzroci te pojave sekularnog nisu religijske prirode, što tvrdi Blumenberg.

DEBATE

Rasprave Lowitha, Blumenberga i Schmitta, svaka na svoj način, ekspliciraju modele sekularizacije koji su u osnovi konstitucije moderne. Schmitt smatra „da svi pregnantni pojmovi moderne teorije države jesu sekularizirani teološki pojmovi“ (2001: 107). Tako suverenitet Boga zamjenjuje suverenitet države i naroda. Svemogućí Bog postaje omnipotentni zakonodavac, čudo u teologiji postaje vanredno stanje, monaška askeza postaje radna etika. Lowith (1949) smatra „napredak“, kao temeljno određenje moderne, sekularizovanim kršćanskim učenjem o eshatologiji. U ovoj tranziciji sekularnih pojmova onostranog, božanskog, spiritualnog u sekularne pojmove ovostranog, imanentnog, ljudskog, sekularni pojmovi se izvode iz teoloških. I Schmitt i Lowith drže da legitimacija novog doba ne može nastati iz ništa, te da proces sekularizacije ide od transcendencije (onostranog, Boga) ka imanenciji (svjetovnom, ovostranom, ljudskom).

Hegel smatra da je historijski cilj kršćanstva u svjetskoj historiji da realizuje Božanski duh, odnosno ideju slobode, ne na nebeskom, nego na ovome svijetu. Božanska ideja se mora realizirati u ovostranosti modernog svijeta što govori o povezanosti svetog i sekularnog. Za Hegela veza religije i sekularnog izražava njihove esencijalne tendencije koje idu ka ujedinjenju svetog i sekularnog, transcendentnog i imanentnog, pomirenju Božanskog i ljudskog svijeta na principu slobode. Hegel kaže: „Bog je Bog samo kao samospoznaja: Njegova samospoznaja postaje samosvijest u čovjeka i ljudsko znanje Boga koje napreduje do ljudske samospoznaje u Bogu“ (1987: 470). Ova povezanost Božanskog i ljudskog omogućena je „kenotičkim žrtovanjem kroz inkarnaciju“², samootkrivanjem Boga u konačnom (ljudskom), kao njegovom suštinom (Jackson 2004). Živučje jedinstvo Božanskog i ljudskog je etički život (Sittlichkeit), smatra Hegel, u kojem vječno i temporalno imaju svoje jedinstvo na principu „jedinstva-u-razlikama“ svetog i sekularnog. Božji Duh je nastanjen u samosvijesti individua i naroda, a njegova sekularna realizacija u političkoj državi konstituiranoj je na principima objektivne slobode (Jackson 2004: 162-170).

Blumenberg smatra da ako je sekularno moderno doba izvedeno iz religije (tranzicioni model), ključna odrednica modernosti – autonomija razuma – time bi bila dovedena u pitanje. Ukoliko sekularne odrednice modernog doba ovise od nesekularnih (religijskih) uslova, tada rezultati sekularizacije ne mogu sekularizirati proces iz kojeg su nastali. Blumenberg smatra da moderno doba nije rezultat transpozicije kršćanstva u sferu sekularnosti (Voogt 2020: 33). Moderno doba izvodi svoju legitimaciju iz sopstvenih (sekularnih) principa, mada to ne znači da ne postoji veza između sekularizacije i religije. Nova epoha nastaje na krizi stare nudeći nove odgovore na stare probleme i potrebe koji su postali dio kolektivne svijesti, smatra Blumenberg (2004).

Ovdje ćemo pojmu sekularizma dodati prefiks „post“ koji u bitnome modificira odnos religijskog i sekularnog i uvodi nas u postsekularno doba.

POSTSEKULARIZAM

Postsekularna debata, u kojoj su, pored ostalih, učestvovali Vattimo, Taylor i Habermas, problematizirajući religijsko-sekularnu binarnost dovela je u pitanje mono-linearni sekularni narativ o nestanku religije. Binarna struktura odnosa religije

---

² Kenoza je izvedena iz gr. KENOSIS koje označava pražnjenje, u širem značenju učiniti nešto neaktivnim. Krist je ispraznio, učinio neaktivnim svoje Božanske odredbe, koje su nespojive sa konačnom ljudskom prirodom, kako bi postao u potpunosti human (Bubbio 2014).

i sekularnog dobila je novu strukturu sa novim sadržajem (Sjoerd 2020). Postsekularizam je ukinuo barijere između tranzicione i netranzicione upotrebe koncepta sekularizma jer su novi podaci negirali netranzicionu sekularnu tezu o religiji kao prošlosti koja nestaje u moderno doba.³ Teza o sekularizaciji kao nestanku religije u moderno doba empirijski se pokazala kao lažna (Berger 1999). Postsekularizam netranzicionu opoziciju religije i sekularnog (nestanak religije) mijenja u komplementarnost pluralnosti religija i sekularnog.

Caputo glavnu karakteristiku postsekularnog doba vidi u „smrti smrti Boga“, odnosno prelaz od transcendentnog Boga ka imanentnom Bogu ljubavi (Caputo 2001: 57-67). Za postsekularizam sekularno „ubistvo Boga“ ne znači gubitak svetosti svijeta nego otvaranje vrata novom razumijevanju Boga. Smrt Boga je u krucijalnom smislu upisana u kršćansko identificiranje Boga i Logosa (Smith 2011), koji dobija formu Razuma, Čovjeka i drugih imitacija teoloških kategorija (Watkin 2011). Na pretpostavci povratka svetog nakon smrti Boga, postsekularizam je, u najširem smislu, otvorio mogućnost integracije načela proizašlih iz „povratka svetog“ sa javnim interesima i tako otklonio dilemu moderne o mogućnostima uticaja religije na institucije modernog doba. O povratku religije u javni prostor ilustrativno pišu Vattimo, Taylor i Habermas.

Vattimo (2002) religiju u postsekularnom dobu tretira kao povrat Boga nakon „smrti Boga“ čime je nadvladana metafizika i obnovljen autentični povratak kršćanstva. Bog nije samo van, nego je i unutar univerzuma, uspostavljajući kontinuitet između Boga i svijeta, Boga i čovjeka, bivajući prisutan u jeziku, kulturi i ljudskom životu. Otjelovljenje (inkarnacija) Boga u Kristu donosi poruku prijateljstva sa Drugima (Vattimo 1996). Vattimo odbija vertikalnu transcendenciju (metafizički apsolutizam) uvodeći horizontalnu transcendenciju i otvarajući tako vrata pluralitetu interpretacija (Vattimo 2002)

Taylor mijenja generičku distinkciju između religije i sekularnog u pluralnost moralnih i kulturnih izvora, ukidajući sekularni razum kao jedini pouzdani izvor moralnog i političkog opravdanja. Redefinišući sekularnost, Taylor smatra da je ona pomak od društva u kojem je vjera u Boga neupitna u društvo u kojem je vjera samo jedna od mnogih opcija. Religija nije nestala, nego je postala izbor (Taylor 2007). Povratak religije u javni prostor treba da otvori vrata pluralističkoj interpretaciji različitih interesa sekularnih i religioznih građana. Taylor odbacuje Habermasovu privilegiranu poziciju sekularnog diskursa u odnosu na religijski. Javni prostor mora

---

³ Postsekularnu tezu o povratku religije Casanova naziva „deprivatizacija religije“, Graf „povratak bogova“, Beck „ponovno začarenje svijeta“, Berger „desekularizacija“ (Pollack 2015).

biti oslobođen od bilo kakvih transcendentálnih konotacija, pa i sekularizma kao transcendentálne doktrine, kako bi odgovorio na iskustvo pluralizma (Taylor 2011). No, Taylorov pluralni javni prostor ostaje bez čvrste osnove, nestabilan i podložan stalnoj redefiniciji fundamentalnih principa dijaloga sa upitnim konsenzusom (Kaltsas 2019).

Habermas se zalaže za kritičko prisvajanje religijske supstance od strane sekularne racionalnosti koja ostavlja religijski izvor netaknutim, ali uz uslov da se religijske ideje „prevedu“ u sekularnu racionalnost, tako da te ideje ipak ostane unutar granica razuma. Ne samo religijske, nego i etničke i nacionalne zajednice, treba da uspostave reflektivnu konekciju sa univerzalnim principima sekularne države, smatra Habermas. Samo na taj način javna sfera može biti otvorena i za nesekularne argumente, zaključuje Habermas (Kaltsas 2019), a što Taylor odlučno odbija jer se pravi epistemološki rez između sekularnog i religijskog diskursa.

Tako postsekularizam, izražavajući protivvrječnosti moderne, nudi odgovore kuda (post) moderni svijet ide. Temeljno pitanje sa povratkom religije u postsekularno doba jeste šta se dešava sa religijom i sekularnim u procesima tranzicije. Da li dolazi do supstancijalne transpozicije religije u sekularno ili se radi o strukturalnoj analogiji, simboličkim ili funkcionalnim vezama preoblikovanja, preobražaja, prevođenja religijskog u sekularno putem sekularizacije (Griffiven 2020).

***

Sekularizacija svoje ishodište ima u bazičnoj dihotimiji religije i sekularnog, samo je pitanje šta se u tom odnosu podrazumijeva pod religijom, a šta pod sekularnim. Religiju treba razlikovati od svetog⁴, vjere⁵ i konfesije⁶. Teološki elementi u procesu sekularizacije mogu se odnositi na sveto, ali i na religiju, kao i na konfesiju (crkvene organizacije). Isto tako sekularni element u procesu sekularizacije može se odnositi na javnu ili privatnu sferu, na društvenu sekularizaciju, odnosno sekularizaciju javne sfere – politike i države.

Važno pitanje za BiH jeste da li je sekularizacija moguća samo u kršćanskom svijetu, ali ne i u islamskom? Dilema sa kojom se suočava suvremeni svijet je da li

⁴ Patočka navodi da „religija nije sveto, niti direktno proizlazi iz iskustva sakralnog; ona je tamo gdje je sakralno kao demoničko prevladano. Sakralno iskustvo prelazi u religijsko čim se pojavi pokušaj da se uvede odgovornost svetog, da bi se time reguliralo sveto“ (1996: 101).

⁵ Newman navodi da je vjera često, ali ne i nužno, religiozna. Prije nego što smo religiozni ili nereligiozni mi već raspolazemo vjerom (Newman 2004).

⁶ Rodrigues kaže da se konfesionalizacija javlja u rano moderno doba sa ciljem najdetaljnijeg, javno razumljivog, definisanja dogmatskih sadržaja vjere (standardizacija i uniformizacija) od strane novih vjernika koji, ne samo da učestvuju u kultu i sakramentu, nego i podučavaju vjeru kao profesionalni vjernici (Heumann 1980)

islam raspolaže sa unutrašnjim potencijalom za sekularizaciju, odnosno da li muslimanski narodi imaju sposobnost za autentičnu modernizaciju?⁷

Islam je najbolji pokazatelj da sekularizam, shvaćen kao opadanje uticaja religije, univerzalno ne važi. Znači li to da pošto se islamska politika svodi na stav da islamski principi i vrijednosti upravljaju svim aspektima života, te da je šerijat okvir za sve ljudske aktivnosti u javnoj i privatnoj sferi, onda ideja modernosti (sekularizacija) nije ostvariva u islamskim društvima? Tako bi se potvrdili Asadovi navodi da se suvremeni problem sekularizacije svodi isključivo na odnos sa islamom (Esposito 1998). To otvara pitanje modernizacije i sekularizacije BiH, posebno Bošnjaka-muslimana i njihovog odnosa spram demokratske sekularne države.

U kontekstu razmatranja temeljnih modaliteta sekularizacije za nas se otvara pitanje: gdje smo mi u to (post)modernu (postsekularno) doba? Da li možemo razumjeti znakove našeg (post)modernog vremena kako bismo stekli znanje i pametno prilagodili sopstvenu poziciju tom vremenu? Samo razumijevanjem bitnih znakova (post)modernog doba, a koji sadržani u pojmovnom nizu religija-sekularizam-politika, možemo izbjeći površan prizor koji nam se nudi i razotkriti dublje tendencije vremena, kao i svoje mjesto u tom vremenu, da bi nam sopstveni ciljevi postali jasniji, a naponi njihove realizacije bili djelotvorniji. Na ta i slična pitanja odgovore je trebao ponuditi naučni skup „Religija, politika, sekularizam“.

Od jedanaest priloga sa ovoga naučnog skupa, samo jedan (Tadić, Šljivo 2020) eksplicite, i tri implicite (Krivak 2020), Pešić (2020) i Hodžić (2020) kontekstualiziraju svoj predmet istraživanja u okvir zadane teme „religija, politika, sekularizam“. Ostalih sedam priloga, teorijski i metodološki, van (auto)referencijalno osviještenog epohalnog odnosa religije, politike i sekularizacije, osvjetljavaju aspekte predmetne problematike na svoj način i katkad iz sasvim neočekivanih rakursa. Prilozi ovih bosanskih autora bave se islamom, Bošnjacima, Bosnom, demokratijom, unutar ili van (post)modernog konteksta legitimiranog sekularizacijom u kojem islam, Bošnjaci, Bosna i demokratija... tek dobijaju svoje pravo mjesto i značenje.

Prilog Tadića i Šljive „Krizna značenja pojmova religija i sekularnost u diskursu humanističkih i društvenih nauka“ (2020) je izvrstan teorijsko-metodološki uvod u temu „religija, politika, sekularizam“ vrijedan posebne pažnje. Autori su svjesni, ako hoćemo da znamo o čemu se govori, da se najprije moraju definisati pojmovi, pri čemu eksplicite razlikuju pojmove svetog, religije i vjere. Pri tome uočavaju važnost različitih metodičkih pozicija (teološka/svjetovna) u razumijevanju i definiranju

---

⁷ Postoji bitna veza između kršćanstva, sa njegovom centralnom slikom inkarnacije kao kenotičkim žrtvovanjem Krista, i pojave epohe moderne i ideje slobode (Bubbio 2014: 17).

sekularizacije, tj. odnosa religije i sekularnog, svetog i profanog. Razabiranjem osnovnih pojmova autori povezuju sekularizaciju i modernu, ističući da je u (post)sekularnom, (post)modernom dobu „sveto“, koje je „semantički, ontološki i normativno-epistemološki različito od pojma religije“ (Tadić, Šljivo 2020: 127,147), dobilo nove forme svoga ispoljavanja.

Slijedeći Rudolfa Otta, „sveto“ definiraju kao „egzistencijalu“, kao nešto „predkategorijalno“, dok je religija povijesna manifestacija hipostaza hijerfanije u nekom konkretnom obliku“, što otvara raspravu o tome da li se i kako može razumjeti i percipirati „sveto“ (Dadosky 2001). Iskustvo svetog kao „misterium tremendum“ zasniva se na onim postmodernim stavovima po kojima religijska intuicija treba imati istu vrijednost kao i osjetilna, matematička i logička intuicija u konstituciji pogleda na svijet. Istovremeno autori osporavaju tezu da nema predlingvističkog iskustva i da je svako iskustvo posredovano kulturnim filterima (Griffin 1989: xiv i 4).

Pri razlikovanju religije od vjerovanja, autori vjerovanje tretiraju kao „nestabilan pojam, kao lični odnos pojedinca prema transcendenciji što ne može biti predmet znanstvene verifikacije“ (Tadić, Šljivo 2020: 125), što opet otvara pitanje kako je transcendenciju uopće moguće shvatiti bez vjerovanja. Ili, kako primjećuje Neebuhr (1993), diskurs o objektivnoj stvarnosti (Bogu, svetom) ne može se apstrahirati od diskursa o subjektivnoj aktivnosti vjerovanja, koje opet nije vezano isključivo za religiju i Boga. No, bez obzira na moguće upite ovaj prilog je sjajan uvod u teme „religija, politika, sekularizacija“.

Jedan od oblika sekularizacije svetog (religije) i njegovo pojavljivanje u svjetovnim formama može se otčitati u odrednici „kapitalizam kao religija“ Waltera Benjamina⁸. Tako Krivak (2020) u svom prilogu „Kapitalizam kao religija“ na tragu Benjaminovog pregnantnog fragmenta sagledava vezu između teologije i filozofije, te mogućnosti upotrebe sile izvan mitske strukture prava. Kapitalizam se može posmatrati kao religija jer odgovara na iste strepnje, brige i nemire na koje je ranije pokušala odgovoriti religija, smatra autor, na tragu Benjamina. Pri tome slijedi Agambenovo etimologijsko porijeklo pojma religija od RELEGERE, a ne od RELIGARE, koji semantički upućuje na POKORAVANJE. To „pokoravanje“ kao vjerovanje u „posvjetovljeno sveto“ dešava se u moderno doba u vidu zblizavanja teologije i filozofije (politike) putem političke teologije suspendiranjem etičkog u logici kapitala. Tako se u doba „kapitalizama kao religije“ gleda sa osudom na one koji ne zarađuju dovoljno, kao na nevjernike i pripadnike drugih vjera, zaključuje

---

⁸ Struktura kapitalizma je ne samo religiozno ulovljen fenomen, nego je suštinski religiozni fenomen (Benjamin 1996: 288)

autor u svom živućem primjeru odnosa teologije, politike i sekularizacije u moderno doba kao „logike kapitala“.

Već sam naslov priloga Boška Pešića „Nietzscheov religiozni život kao tjelovanje beskonačnosti“ (2020) ukazuje na paradokse modernog sekularnog svijeta u kojem je objavljena „smrt Boga“, da bi se onda tražio smisao života pitajući se kako je moguć religiozni život bez religije. Autor na tragu Nietzschea propituje smisao života mišljen iz najdubljeg egzistencijalnog iskustva „nereligijski religijskog života“. To vodi temeljnom čovjekovom odnosu, odnosu čovjeka i Boga i mogućnosti njihovog zajedništva, što otvara pitanje statusa svetog. Slijedeći Nietzschea, Pešić akcentira potrebu sagledavanja istine Bitka izvan metafizičkih okvira. Događaj objave vijesti o smrti Boga, koja ukazuje na iscrpljenost metafizičke koncepcije onostranog svijeta, otvarajući horizont beskrajne slobode ovostranosti koja vodi Nietzschea novom religioznom osjećaju najdubljeg instinkta života, instinktu Dionizija, instinktu tijela kao vodilji svake interpretacije svijeta. No, slušanjem tijela mogao bi se čuti „krik u nevolji“ jer ono tjelesno neumitno mora da odumre, što ponovo otvara horizont beskonačnosti. Stoga se na istini modernog doba ne može preživjeti i zato se poseže za laži i umjetnošću, što su egzistencijalni modaliteti modernog doba zasnovani na sekularizaciji.

Prilog Dželaludina Hodžića „Pojam dostojanstva u raspravi o genetičkom inženjerstvu: religijski, bioetički i pravni diskurs“ (2020) impregniran multidisciplinarnim pristupom uvodi nas u mefistofelovski nukleus (post)modernog svijeta zasnovanog na antropocentričkoj vjeri u moć Razuma koji treba da spozna samoga sebe (gnothi seauton), a ta samospoznaja se u konačnici svela na spoznaju genske strukture. Spoznaja genske strukture dovela je do radikalne promjene slike svijeta tako da naše radosti, sanje, snovi, naši identiteti, naša budućnost ne ovise više od onostranog, nego od genske strukture nervnih ćelija i molekula. Genetički inženjering koji je imao za cilj ljudsko usavršavanje, na kraju objektivizira u želji za „dostizanjem ljudske besmrtnosti“. Ovo čovjekovo samoslavljeno oponašanje Boga, posredovano tehnološkim moćima, vodi POSTLJUDSKIM VIZIJAMA, jer čovjek više ne potpada ni pod „jus humana“, ni pod „jus divinum“, nego postaje jedna od stanica u evoluciji, tako da više nije riječ o modernom, nego o postmodernom dobu (Roberts 2004) koje uvodi genetički inženjering u religijski, bioetički i pravni diskurs. Temeljno pitanje koje autor otvara jeste kako u takvim uslovima sačuvati ljudsko dostojanstvo.

Rusmir Mahmutćehajić u prilogu „Antropokozmološki vidici bića, svijesti i ljepote“ (2020) modernom sekularnom antropocentričkom svijetu u kojem valja umrijeti bez vjere u transcendentno i vječno, suprotstavlja antropokozmološke vidike

čovjekovog puta ka Jednom, na učenjima islama. Metodički, on ne kritizira, ne dekonstruira modernu građansku epohu svedenu na princip subjektivnosti, homocentrizma i logocentrizma, nego je misaono destruirao, prezirući ljudsku tjelesnost kao najnižu osliku Božanskog. Za Mahmutćehajića je epoha sekularne moderne epoha aberacije temeljnog odnosa čovjeka i Boga. On, poput Tailhard de Chardina, svoje antropokozmološke vidike izvodi iz primordijalnog odnosa čovjeka i kosmosa, sabirući ljudsko postojanje u beskrajnoj i neupitnoj predanosti Bogu, kao ishodištu i čovjeka i kosmosa. Čovjek se može ozbiljiti samo u voljenju Znanog i znanju Voljenog, u zajednici, neograničenoj prostorno, vremenski, rasno, jezički, kulturno i politički, onih koji robuju Bogu. Njegovo zalaganje za zajednicu Božjih robova je transhistorijsko, noumenalno, vanvremensko i vanprostorno, bez uvažavanja povijesnih tekovina razvoja ljudskog duha koje predstavljaju zajednički pozadinski kontekst značenja koji uslovljava naše interpretacije, naše djelovanje, naše vjerovanje. Pri tome, paradoksalno, on svoje vehementno zalaganje za zajednicu onih koji robuju Bogu izvodi iz temeljnog modernog egzistencijala, iz ljudske konačnosti i straha od smrti, koju želi prevladati otvaranjem dimenzije vječnosti ugovorom o robovanju Bogu.

Šaćir Filandra u svom prilogu „Proturječnosti reislamizacije Bošnjaka“ (2020) bavi se nacionalnim identitetom, kao jednim od glavnih sekularnih oblika kolektivnog identiteta. U postsekularno moderno doba na mjesto transcendentnog Boga stupilo je imanentno sveto (nacija).⁹ On propituje postsocijalističke (postsekularne) promjene u identitetu Bošnjaka s povratkom religije u javni prostor, pojavom nove političke elite i religijskim obrazovanjem mladih. Iz mnogih primjera koje navodi Filandra – kadrovski diskontinuitet kod Bošnjaka promocijom nedemokratske inteligencije, miješanje religije i politike, reafirmacija vjernika kao društvene, kulturne i političke vrijednosti, vjersko obrazovanje u javnim institucijama, miješanje džamije i škole – može se zaključiti da je došlo, bar jednim dijelom, do retradicionalizacije Bošnjaka i njihovog vraćanja na predmoderne forme identiteta, ponašanja i vjerovanja. Međutim, Filandra smatra da se radi o pojedinačnim slučajevima koji ne remete liberalno-demokratski i sekularni karakter društva i države BiH, što je upitno.

Pri tome ne propituje da li je moderni nacionalizam ikada bio i da li je danas ideologija Bošnjaka, posebno zbog toga što je „specifica differentia“ identiteta Bošnjaka islam čiji je potencijal za sekularizaciju i transformaciju transcendentnog

---

⁹ Ovaj prelazak transcendentnog u imanentno, vezu Boga i nacije Andrian i Apter sažeto izražavaju formulacijom: „Nema drugog vladara ovdje osim vladara "svete francuske nacije““ (Amdrain & Apter 1995: 197).

u imanentno (naciju i nacionalnu državu) otvoreno pitanje.¹⁰ Izostala je i analiza postsekularnih modaliteta percepcije islama kod Bošnjaka u vremenu ekspanzije radikalnog islamizma, kao i „religije bez Boga“.

Jedna od bitnih odrednica islama je da ne teži stvaranju nacionalnih zajednica zasnovanih na etničkom porijeklu nego na zajednici vjernika (umma). Amir Karić, autor priloga „Mit o bošnjačkom panislamizmu: pokušaj nametanja kolektivne stigme“ (2020), istražuje da li postoji realna osnova stigmatizacije Bošnjaka tokom 19. i 20. st. zbog navodne ideologije političkog panislamizma. I pored odjeka među Bošnjacima, prije svega duhovnog, a ne političkog panislamizma, autor zaključuje da takva stigmatizacija Bošnjaka nema realnu osnovu. Ipak, ne treba gubiti iz vida da ideja panislamizma svoj potencijal nalazi u samim osnovama islama, tako da je uvijek pitanje konkretnih uslova kada će se taj potencijal aktualizirati.

Prilog Fahire Fejzić-Čengić „Propitivanje religijskog bez dovoljnog znanja“ (2020) polazi od neupitnog stava da je moderna, u svojoj aroganciji, agresivnosti i umišljenosti, radikalnim suprotstavljanjem religiji lažima i obmanama, prikrivala Univerzalnu Istinu. Stoga je neophodno, smatra autorica, uključiti svo „istinsko znanje“ kako bi se nastavio put ka potpunoj Istini koja se sastoji od sedam stanica. Za taj zadatak sposobna je samo „duhovna aristokracija“ „kojoj ne treba ni država, ni metodi upravljanja, ni kontrola misli i znanja“ („religijske zajednice“), koja je od Boga izabrana kako bi se poništile tekovine ove moderne zapadne civilizacije, zaključuje autorica. Svaki pokušaj kontekstualiziranja ovoga priloga u teorijski okvir zadane teme „religija, sekularizam, politika“ čini se nemogućim jer se radi o radikalnom teološkom predmodernom pristupu koji koristi slabosti moderne da bi afirmirao srednjovjekovnu teološku sliku svijeta.

Jedan od modaliteta sekularizacije koji vodi do profanizacije¹¹ religije i religijskih sadržaja njihovom akomodacijom na forme popularne kulture (muzika, ples, film, internet, društvene mreže...) istražuje Zarfa Hrnjić Kuduzović u svom prilogu „Implikacije medijizacije religije: Transformacija, hibridizacija i spektakularizacija“ (2020). Autorica posebnu pažnju posvećuje „medijizaciji“ religije koja vodi transformaciji religijskih sadržaja i simbola tako da se može govoriti o novom obliku, ne sekularizacije, nego profanizacije i banalizacije religioznosti.

---

¹⁰ Smatra se da je moderna nacionalna država kršćanske provenijencije. Tako Hastings tvrdi da je „Biblija obezbijedila za kršćanski svijet originalni model nacije. Bez toga i kršćanske interpretacije i implementacije nacije i nacionalizam nikada ne bi egzistirali“ (Hastings 1997:135).

¹¹ Profano treba razlikovati od sekularnog. Sekularno u procesu sekularizacije održava vezu s religijom i religijskim, dok profanizacija uništava sakralno i svodi ga na profanu svakodnevnu upotrebu (Voogt 2020: 60-62).

U prilogu „Aporije demokratije“ autor Bernard Harbaš (2020) pokazuje da demokratija kao bitna odrednica modernih sekularnih društava sadrži čitav niz protivurječnosti koje dovode u pitanje legitimitet čitavog modernog poretka. Time što omogućava svima da učestvuju u političkom odlučivanju, demokratija formira svog potencijalnog neprijatelja koji odbacuje samu demokratiju (Derrida). Demokratija je stanje neodređenosti i nepredvidivosti (Butler), koje vodi mnoštvu samovoljnih odluka (Badiou). Formalna jednakost, kao temeljni princip demokratije, nastaje iz mnoštva razlika koje se ne mogu svesti na jedinstvo (Nancy), budući da je agonistički karakter demokratije razliku (protivnika, neprijatelja) promovirao u uslov demokratskog poretka (Mouffe). Ove aporije demokratije ukazuju na manjak legitimiteta modernog demokratskog poretka jer produciraju učinke koji dovode u pitanje same osnove moderne.

Jedan od temelja modernog demokratskog društva – odvojenost religije i države (politike) – biva, nakon sloma socijalizma, ustoličenjem novog političkog establišmenta, poljuljan direktnim prožimanjem religije i politike (države). Elma Huruz Memović u svom prilogu „Religija i političke stranke u BiH“ (2020) analizom programske orijentacije političkih stranaka u BiH i njihovog političkog djelovanja, dolazi do zaključka da se političke stranke u BiH mogu svesti na „tri etno-partijska podsistema“ koji imaju izraženu vezu sa tri vjerske zajednice, što umnogome podsjeća na miletski sistem iz vremena vladavine Osmanlija u BiH.

Vedad Spahić u članku pod nazivom „Narativ o kaleidoskopu“ inovativnim pristupom pokušava pratiti dovršetak nacionaliziranja Bošnjaka na osnovama islama 90-ih godina kroz rezonancu tog procesa u književnom stvaralaštvu. Životne krajnosti, istaknute u BiH tokom rata, uslovile su da dođe do specifične identifikacije Bošnjaka sa islamom koja je našla svoje mjesto u literaturi iz ratnog perioda. U književnosti se zrcale u ratu nametnute forme formalne islamizacije. Tako su svi poginuli borci postali šehidi, mada znatan broj njih nisu bili vjernici, religioznost je postala društveno, kulturno i politički poželjna i isplativa, organizuju se raskošni javni religijski skupovi, dok istovremeno ima sve manje religije u privatnoj sferi... Sve ovo i drugo autor naziva instrumentalnom identifikacijom, mada bi, svemu tome isto tako pristajala Bodrijarova odrednica identiteta kao simulakruma.

Anes Makul u prilogu „Kriza demokratije i zloupotreba slobode govora“ (2020) ukazujući na krizu liberalne demokratije analizira uzroke sve veće vidljivosti na političkoj sceni EU desnih populističkih aktera koji, zloupotrebljavajući slobodu govora, kreiraju „novu realnost“ čija je bitna odrednica povećana opasnost od rasta nasilja i domaćeg terorizma.

Naučni skup „Religija, politika, sekularizam“ je događaj vrijedan pažnje koji je ponudio jedan broj vrijednih priloga, ali u svojoj ukupnosti on nije, niti to može biti cilj ijednog okupljanja akademskih profesionalaca društvenih i humanističkih orijentacija, teorijski zaokružio elaboracije važne teme koja otvara dileme epohe, čiju sudbinu, na marginama ali vrlo neposredno, i mi dijelimo.

LITERATURA

1. Andrain, Charles F., David E. Apter (1995), *Political Protest and Social Change: Analyzing Politics*, MacMillan, London
2. Benjamin, Walter (1996), *Capitalism as Religion*, in: Benjamin, Walter, *Selected Writings, 1, 1913-1926* (Eds. M. Bullock, M. W. Jennings), Belknap Press, 288-292.
3. Berger, Peter L. (1967), *The Sacred Canopy, Elements of Sociological Theory of Religion*, Doubleday & Company, New York
4. Berger, Peter L. (1999), *The Desecularisation of the World: A Global Overview*, in: Peter L. Berger (ed.), *The Desecularisation of the World: Resurgent Religion and World Politics*, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, USA, 1-19.
5. Blumenberg, Hans (2004), *Legitimnost novog veka*, Izdavačka knjižarnica Zoran Stojanović, Sremski Karlovci - Novi Sad
6. Bubbio, Diego (2014), "God, Incarnation and Metaphysics in Hegel's Philosophy of Religion", *Sophia*, 53(4), 515-533.
7. Caputo, D. John (2001) *On Religion*, Routledge, London
8. Dadosky, John Daniel (2001), *The structure of religious knowing, a dialectical reading of Eliade's notion of the sacred through Lonergan's theory of consciousness*, University of Toronto
9. Derrida, Jacques (1995), *The Gift of Death*, The University of Chicago Press, Chicago
10. Esposito, John L. (1998), "Rethinking Islam and Secularism", *ARDA GUIDING PAPER*, 1-26.
11. Fejzić-Čengić, Fahira (2020), "Propitivanje religijskog bez dovoljnog znanja", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 75-91.
12. Filandra, Šaćir (2020), "Proturječnosti reislamizacije Bošnjaka", *Logos časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 49-62.
13. Gordon, E. Peter (2008), "The Place of Sacred in the Absence of God: Charles Taylor's A Secular Age", *Journal of the History of Ideas*, 69(4), 647-673.

14. Griffin, David Ray (1989), *God and Religion in the Postmodern World*, State University of New York Press
15. Habermas, Jürgen (2009), "Moderna – nedovršen projekt", *Politička misao*, 46(2), 96-111.
16. Harbaš, Bernard (2020), "Aporije demokratije", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 149-160.
17. Hegel, Georg W. F. (1987), *Enciklopedija filozofskih znanosti*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo
18. Hastings, Adrian (1997), *The Constitution of the Nation: Ethnicity, Religion, Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge
19. Hodžić, Dželaludin (2020), "Pojam dostojanstva u raspravi o genetičkom inženjerstvu: religijski, bioetički i pravni diskurs", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 207-235.
20. Hrnjić Kuduzović, Zarfa (2020), "Implikacije medijizacije religije: Transformacija, hibridizacija i spektakularizacija", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 93-107.
21. Huruz Memović, Elma (2020), "Religija i političke stranke u Bosni i Hercegovini", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 179-188.
22. Jackson, Francis L. (2004), "Hegel on Secularity and Consummated Religion", *Animus*, 9, 149-171
23. Jonas, Hans (1987), "The Concept of God after Auschwitz: a Jewish Voice", *The Journal of Religion*, 67(1), 1-13.
24. Kaltsas, Spyridon (2019), "Habermas, Taylor, and Connolly on Secularism, Pluralism, and the Post-Secular Public Sphere", *MDPI Religions*, 10, 460, 1-19.
25. Karić, Amir (2020), "Mit o bošnjačkom panislamizmu: pokušaj nametanja kolektivne stigme", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 63-74.
26. Kistner, Urlike (2016), The ill legitimacies of the modern age : Carl Schmitt and Hans Blumenberg in correspondence, *Acta Germanica: German Studies in Africa*, Vol. 44, No. 1, 206-218.
27. Krivak, Marijan (2020), "Kapitalizam kao religija", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 109-119.
28. Lahav, Hagar (2019), "Postsecular Theology 1", in: Justin Beaumont (ed.), *The Routledge Handbook of Secularity*, Routledge, London and New York
29. Lowith, Karl (1949), *Meaning of History*, The Univeristu of Chicago Press, Chicago and London

30. Lyotard, Jean-Francois (2005), *Postmoderno stanje: Izvještaj o znanju*, Ibis, Zagreb
31. Mahmutćehajić, Rusmir (2020), "Antropokozmološki vidici bića, svijesti i ljepote", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 9-48.
32. Makul, Anes (2020), "Krizna demokratije i zloupotreba slobode govora", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 237-247.
33. Neebuhr, Richard H. (1993), *Radical Monotheism and Western Culture*, Harper, New York
34. Newman, Leanne Lewis (2004), "Faith, Spirituality, and Religion: A Model for Understanding the Differences", *College Student Affairs Journal*, 23(2), 102-110.
35. Pešić, Boško (2020), "Nietzscheov religiozni život kao tjelovanje beskonačnosti", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 161-177.
36. Pollack, Detlef (2015), "Varieties of Secularization Theories and Their Indispensable Core", *The Germanic Review*, 90, 69-79.
37. Roberts, Richard H. (2004), "Nature, Post/Modernity and the Migration of the Sublime", *Journal for the study of religion, nature, culture, ecotheology*, 9, 276-294.
38. Rodrigues, Rui Luis (2016), "Confessionalization processes and their importance to the understanding of Western History in the Early Modern period (1530-1650)", *Revista Tempo*, Vol. 23, No. 1, 1-21.
39. Quack, Johannes (2017), "Identifying (with) the Secular: Description and Genealogy", in: Phil Zuckerman and John R. Shook (eds.), *The Oxford Handbook of Secularism*, Oxford University Press, 35-58.
40. Sjoerd, Griffiven (2020), *Contested Modernity*, University of Groningen
41. Smith, John (2011), *Dialogues Between Faith and Reason: The Dath and Return of God in modern German Thought*, Cornell University Press
42. Spahić, Vedad (2020), "Narativ o kaleidoskopu", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 189-205.
43. Šmit, Karl [Carl Schmitt] (2001), *Norma i odluka*, Filip Višnjić, Beograd
44. Tadić, Tomislav, Kenan Šljivo (2020), "Krizna značenja pojmova religija i sekularnost u diskursu humanističkih i društvenih nauka", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 121-149.
45. Taylor, Charles (1996), *A Catholic Modernity?*, The University of Dayton
46. Taylor, Charles (2007), *Secular Age*, The Belknap Press of Harvard University Press

47. Taylor, Charles (2011), "Whyweneed a radical redefinition of secularism", In: E. Mandieta and J. V. Antwerpen (eds.), *Butler, Habermas, Taylor, West: The Power of Religion in the Public Sphere*, Columbia University Press, New York 34-59.
48. Voogt, Arien (2020), *Toward a Hermeneutics of Secularisation*, Radbound Universiteit Nijmegen
49. Vattimo, Gianni (1996), *Beleive, Cultural memory in the Present*, Stanford University Press
50. Vattimo, Gianni (2002), *After Christianity*, Columbia Univeristy Press, New York
51. Watkin, Christopher (2011), *Difficult Atheism*, Edinburg University Press
52. Zuckerman, Phil, John R. Shook (2017), "Introducion: The Study of Secularism", in: Phil Zuckerman and John R. Shook (eds.), *The Oxford Handbook of Secularism*, Oxford University Press

AN ACADEMIC VOICE FROM THE MARGIN ABOUT THE EPOCHAL DILEMMAS WE FATEFULLY SHARE

Summary

The Centre for Culture and Education "Logos" in cooperation with the Institute for Religious and Social Research and the Faculty of Philosophy of the University of Tuzla organized a scientific conference: "Religion, Politics, Secularism" on the 2nd and 3rd October 2020., with the participation of scientists from Bosnia and Herzegovina (B&H), Croatia and Serbia. The consideration of the historical connection between religion and politics, through the meaningful understanding of secularization, contextualizes us on the margins of the modern era where one can read the meaning and significance of the historical destiny of B&H and its social, religious, confessional, national and cultural subjects. From eleven contributions from this scientific conference, only one of them (Tadić, Sljivo 2020) explicitly, and three of them implicitly (Krivak 2020, Pešić 2020, Hodžić 2020) contextualize the subject of their studies in the narrow framework of the given theme: "Religion, Politics, Secularism". The other seven contributions, although theoretically and methodologically outside of the (self)referenced, conscious epochal relationship of religion, politics, and secularization, illuminate the aspects of the problems in question in their own way, and sometimes from a quite unexpected angle.

Keywords: religion; politics; secularism; post-secularism; modern; postmodern; death of God; holy; faith; Islam; Christianity

Adresa autora
Authors' address

Enes Pašalić
Samostalni istraživač
Brčko
pasalicenes@gmail.com